

Waarom Spinoza? - Zes cursusmiddagen over de kernpunten van Spinoza's denken, georganiseerd door Spinozakring Soest

Cultureel en Congres Centrum De Rank, Soest, september 2024 – april 2025

De sprekers in deze cyclus zijn allen auteurs van artikelen in het speciale nummer "Over Spinoza" van het blad "Spinoza!" (hoofdredacteur Yoram Stein) van juni 2024, jaargang 26.

Dag II: Kennis en wetenschap, kenleer - door Henri Krop

26 oktober 2024

Inleiding

In haar inleiding geeft Gonny Pasma aan dat de filosofie van Descartes draait om de vraag wat de oorsprong en betrouwbaarheid van onze kennis is. Spinoza houdt zich echter bezig met de vraag naar de bestaande werkelijkheid. We kunnen volgens Spinoza alles wetenschappelijk verklaren waarbij de wiskunde ons tot de ware kennis leidt. De wiskunde kan door haar eenvoud iedereen overtuigen. In de praktijk is de macht van de wetenschap toch nog beperkt, waardoor mensen vaak teruggrijpen naar bijgeloof en vooroordelen.

In de lezing van vandaag zal Henri Krop ingaan op de rol van kennis en wetenschap in het tweede deel van de wereldleer van Spinoza. Deel 1 van de wereldleer kwam ter sprake tijdens de eerste cursusmiddag eind september. Dit onderwerp komt, evenals de onderwerpen van de andere lezingen in deze reeks, ook aan de orde in het speciale nummer van het tijdschrift Spinoza!.

Terugblik op deel 1 van Spinoza's wereldleer, de werkelijkheid

Spinoza was een optimist. Waarom denkt Spinoza dat we de wereld van de zonzijde kunnen zien? Dit kwam al ter sprake bij de bespreking van het eerste deel van Spinoza's wereldleer: zijn beeld en begrip van de werkelijkheid. Vandaag gaan we verder met deel twee: de theorie van onze kennis: hoe komt onze kennis tot stand en waardoor is onze kennis betrouwbaar? Hier gaat Spinoza niet op in (Descartes had daar wel veel twijfels over). Hij, Spinoza, is van mening dat onze kennis een natuurprodukt is. Dat betekent dat wij als onderdeel van de natuur daar altijd al enige grip op hebben. Kennis/wetenschap is volgens Spinoza een collectieve onderneming. Wij moeten onze kennis steeds verbeteren. Dat doen wij van nature.

Tijdens de eerste bijeenkomst is door Yoram Stein uitgelegd dat in het hedendaagse filosofie-onderwijs Spinoza vrijwel niet aan bod komt (het filosofie curriculum rust sterk op de filosofie van Kant). Daarom wordt de vraag "wat is werkelijkheid" overgeslagen. De wetenschap geeft ook nauwelijks een samenhangend antwoord op deze vraag omdat iedere tak van wetenschap (sociologie, psychologie, biologie etc.) zijn eigen beeld van de werkelijkheid heeft, beelden die onderling vaak haaks op elkaar staan. Dit rechtvaardigt aandacht voor Spinoza die deze vraag centraal aan de orde stelt in het eerste deel van de wereldleer.

Volgens Spinoza moeten wij zelf erachter zien te komen wat onze werkelijkheid is. De werkelijkheid is subjectief, want we zien haar vanuit ons gezichtspunt, maar niet willekeurig. Uitgangspunt is de verbeelding. Hieruit ontstaat rationele kennis die wij gemeenschappelijk hebben. De wiskunde kunnen we hierbij als gemeenschappelijke basis gebruiken om te streven naar macht en geluk, één van de redenen om als spinozist gelukkig te zijn. Als we denken over de wereld gebruiken we gemeenschappelijke begrippen: mens, god en substanties –even uitgaande van een niet-spinozistisch standpunt dat er meer substanties zijn. We denken niet in het luchtledig. Onze geest wordt gevuld door de ervaringen in onze omgeving. Ons denken is bovendien historisch gevormd. Die traditie hebben we gemeen. We kunnen niet zonder die traditie en geschiedenis, ook al zouden we dat willen. Maar wij kunnen nooit spinozist zijn als Spinoza zelf. Onze geschiedenissen zijn verschillend. Dat betekent bij voorbeeld dat wij niet op de manier van Spinoza over God en substantie en de alomvattende natuur kunnen denken, omdat de wetenschap ons al een verbrokkeld beeld van de werkelijkheid heeft gegeven. Er blijven vragen over, zoals: wat moeten wij met het vijfde deel van de Ethica? Wat doen we met kennis van de derde soort, de intuïtieve kennis? Die is voor ons niet eenvoudig te vinden omdat wij niet zoals Spinoza over de kennis van God beschikken. Maar we hebben wel een

beeld van de werkelijkheid nodig om te weten hoe we moeten leven, hoe we moeten reageren op de wereld om ons heen in al zijn verschijningsvormen. We zoeken naar een relatie tussen de wereldleer en de wijze waarop we moeten leven, een levensleer, hoe wij gelukkig kunnen worden.

Volgens Spinoza is er één God, Deus sive Natura, één substantie. God is niet alleen eerste oorzaak, maar ook immanente oorzaak van alles, voortdurend in ons aanwezig: het gereedschap om alles te begrijpen. We kunnen alles alleen begrijpen vanuit God.

Spinoza's rationalisme vindt zijn oorsprong in zijn Godsbegrip en de wijze waarop God in alles aanwezig is: substantie en modi die niet los van elkaar gezien kunnen worden.

Daarnaast is God ook een alomvattende kracht. God werkt in ons, wij zijn er onderdeel van. De wereld is in essentie niet statisch, maar dynamisch (tweede deel van Ethica 1 pp 16-36). Maar wij kunnen er niet op rekenen dat alles vanzelf goed zal komen. Er is geen recept waarmee we al onze vooroordelen zullen kwijtraken of waarmee we ons van al onze angsten kunnen bevrijden. Daar zullen we zelf iets aan moeten doen. In die zin is Spinoza een illusieel denker.

Elk individueel ding heeft een veranderlijke identiteit: we zijn wie we worden. De dingen zijn niet wat ze zijn door een onveranderlijke identiteit, of eeuwig wezen. De dingen zijn immers modi en niet substanties. De dingen zijn een individu doordat de delen harmonieus bewegen. 'Individu' is net als 'geheel' een relatief begrip. De dingen kenmerken zich door hun kracht (conatus), die deel uitmaakt van de goddelijke kracht (E3p6 en TTP16).

Er is determinisme, d.w.z. geen vrije wil. De natuur wordt geregeerd door wetten, ook het menselijk willen en handelen. We mogen ervan uitgaan dat alle wetten bestaan, ook al kennen we ze niet allemaal. De mens is geen uitzondering binnen het rijk van de natuur. Consequentie (ideaaltypisch): alles is in principe te kennen, ook het menselijke gedrag. Als er elke dag wonderen zouden kunnen plaatsvinden, heeft het geen zin kennis te verkrijgen, immers er kan dan altijd iets onverwachts gebeuren. De werkelijkheid is in belangrijke mate voorspelbaar, omdat wonderen niet bestaan. Daarom is ook een wetenschappelijke ethiek mogelijk. Ook de kenleer is onderdeel van de wetenschap

Conclusies over deel 1:

- Filosofie op school zou moeten zijn het verwerven van een eigen wereldbeeld;
- Spinoza en Kant vertegenwoordigen de belangrijkste nu bestaande alternatieve wereldbeelden (nadruk in het huidige filosofieonderwijs ligt op het wereldbeeld van Kant);
- Een wereldbeeld bestaat uit een metafysica, kenleer, antropologie (wereldleer), ethiek, maatschappijvisie politiek (levensleer) die consistent uit elkaar voortvloeien;
- Hoe dat bij Spinoza gebeurt, zullen we zien in de cursus die we aanbieden, maar is ook terug te lezen in Spinoza!.

Deel 2 van Spinoza's wereldleer: kennisleer

1. Uitgangspunten: (a) rationalisme, (b) determinisme, (c) modaliteit van menselijk lichaam en geest, (d) parallelisme, (e) kleine fysica: alles is het gevolg van de wetmatige botsing van lichamen
2. de drie kennis soorten
3. de hinderpalen voor onze kennis

Ad 1c: Onze geest en ons lichaam zijn modi. Er is altijd een verband tussen mijn bewustzijn en de werkelijkheid, omdat het gaat om de verschijningsvormen van die werkelijkheid. Er is bij Spinoza niet sprake van onze/mijn geest en ons/mijn lichaam, maar van de geest en het lichaam. De geest blijft altijd bestaan, net als het lichaam, alleen niet in de vorm van ons lichaam en onze geest.

Vraag: het woord God vervangen door kosmische energie? Kan/mag dat?

Antwoord: dat kan omdat het je eigen wereldbeschouwing is. Maar het komt ook goed overeen met het godsbegrip van Spinoza, behalve misschien als het gaat over de werkzaamheid van God in ons. Als je dat ook met het begrip kosmische energie kunt ondervangen dan is er geen probleem.

Henri wil af van het woord "ratio" omdat dit in het Nederlands te veel verwijst naar het vermogen van de mens en dat is bij Spinoza niet het geval. Hij wil dit vervangen door "rationele en beargumenteerde kennis". Er is dus ervaringskennis, rationele kennis en het intuïtieve weten. Ons denken werkt vanuit de ervaring waarbij we patronen herkennen. Op grond daarvan ga je redeneren. Dieren doen dat ook (de kat die het opstaan van zijn baas ziet als de "oorzaak" van eten krijgen). Hoezeer onze kennis opgenomen is in het grote deel van de natuur blijkt wel uit deel 2 van de Ethica:

Het ontstaan en de natuur van de geest (van God)

Het gaat in de Ethica om het denken van God en wel om de oorsprong. God is een dynamische kracht, is activiteit, vormt ideeën. De ideeën tezamen vormen de geest, het verstand van God. Alles wat in onze geest gebeurt, valt onder het attribuut denken, niet alleen het denken maar ook het waarnemen, voelen, begeren etc. Daarbij brengen we ideeën voort die we construeren. Van adequate kennis is sprake als we de samenhang, de coherentie zien van verschillende waarnemingen. Iets is waar als je het begrijpt in de samenhang met andere dingen. Dit komt ook voor bij het intuïtief weten. Een van de redenen dat we onze waarnemingskennis vaak onwaar noemen is deficiëntie: het ontbreken van elementen waardoor de kennis gebrekkig wordt. Bij voorbeeld "de zon is klein", dat klopt op zichzelf. De kennis wordt echter pas adequaat als we weten dat de zon heel groot is, maar ook heel ver weg, waardoor hij klein lijkt. We komen tot een adequater begrip als we de samenhang weten. Onze kennis is dynamisch.

Onze kennis is mensgebonden. Onze waarneming is een registratie door ons lichaam van een voortdurend veranderende werkelijkheid van de modi. Het is hoe we de werkelijkheid ervaren. Het is geen duplicaat van de werkelijkheid. De dingen die we waarnemingen hebben altijd een bepaalde relatie tot ons, zijn relevant, niet objectief en leiden vaak tot een bepaald gedrag. De werkelijkheid is bedreigend, geruststellend, stimulerend, goedkeurend etc., d.w.z. de werkelijkheid heeft een relatie met een emotie en daardoor ook een relatie met ons handelen.

Parallellisme

God heeft twee attributen die voor ons te kennen zijn: denken en uitgebreidheid. Beide zijn van groot belang voor ons.

E2 stelling 7: de orde en het verband tussen de ideeën (voortkomend uit het denken) zijn dezelfde als de oorzaak en het verband tussen de dingen (uitgebreidheid). Het is niet zo dat iets wat wij denken altijd een-op-een op iets in de werkelijkheid past. Het denken over de zon staat los van ons begrip van de zon als een hemellichaam dat zoveel miljoen kilometer van ons verwijderd is. De stelling van Pythagoras blijft hetzelfde als hij door iemand anders bedacht zou zijn. Dit betekent een scheiding tussen de ervaring en dat wat we met ons verstand kunnen bedenken. In de ervaring beschouwen we, volgens Spinoza, de werkelijkheid vanuit het oogpunt van tijdelijkheid en in de rede en het intuïtieve weten beschouwen we de werkelijkheid vanuit het oogpunt van de eeuwigheid (sub specie aeternitatis). Daaraan moet worden toegevoegd dat modi en substantie altijd met elkaar zijn verbonden. Beide perspectieven staan met elkaar in verband.

E2 stelling 13: het menselijk lichaam is het object van de idee die de menselijke geest vormt. Daarom, als er iets in het lichaam gebeurt, heeft de geest daarvan een begrip. Om de geest te kennen moeten we dus het lichaam kennen en zijn werking. Wij kennen de buitenwereld alleen via ons lichaam. Het lichaam bemiddelt als het ware tussen geest en werkelijkheid.

De verbeelding (E2 stelling 13-39)

Onze geest krijgt een beeld van wat er buiten ons gebeurt via wat ons lichaam daarvan registreert. Het gaat dan meer om de conditie van het eigen lichaam dan de conditie van de werkelijkheid. De verbeelding is foutloos en werkt door associatie. Wij zijn wezens in de tijd.

Hierdoor kunnen we ook met elkaar verbinden. Door associatie leer je wat bepaalde verschijnselen met zich meebrengen (voorbeeld: verschijnselen die horen bij een onweersbui). Zelfkennis gaat alleen via ons lichaam en zijn aandoeningen (vgl. Descartes). Wij kennen onze geest via de ervaringen van ons lichaam als produkt van de ervaringen van de buitenwereld. Het lukt niet om de geest analytisch los te koppelen van de werkelijkheid, want je mist dan de input van je lichaam en van de buitenwereld.

De verbeelding is vaak inadequaar en verward, maar de geest wordt door een toevallige oorzaak ertoe gebracht de dingen in zich op te nemen (patroonherkenning). Algemene begrippen en overeenkomsten maken de overstap naar de redelijke (meer adequate) kennis mogelijk. Wij kunnen tot algemene begrippen komen omdat er overeenkomsten en patronen zijn en wetten. Succesvol redeneren is mogelijk omdat er een orde en eenheid in de kosmos is (één substantie) en omdat er overal oorzaken en gevolgen zijn. Dat is geen toeval. Door onze kennis verder te ontwikkelen krijgen wij een steeds beter beeld van de werkelijkheid en gaan we haar steeds beter begrijpen.

Het intuïtieve weten

Definitie: deze kennissoort gaat uit van het formele wezen van bepaalde attributen Gods tot de adequate kennis van het wezen der dingen. Voor de 2de en de 3de kennissoort geldt dat ze een middel zijn om onwaarheid van waarheid te onderscheiden. Het is het volmaakte kennen. We kunnen haar gebruiken om ons een compleet beeld van de werkelijkheid te vormen. Verder is er geen discussie over deze kennissoort in deel 2.

Conclusie over deel twee

1. Empirisme. Onze kennis is een natuurproduct. Sluit aan bij neurobiologie (Damasio). Rol geheugen. We zijn wezens in de tijd.
2. Pragmatisme. Onze kennis heeft waarde voor ons.
3. Ook rationalisme.
4. Kennis groeit in de wetenschap en de ontwikkeling van het universum: evolutietheorie, oerknal enz. Hoe te verenigen met Spinoza's bewering dat we de werkelijkheid sub specie aeternitatis kennen? Zelfs logica en wiskunde lijken niet tijdloos te zijn, of ook wel gezien als axiomatisch systeem. Maar: onderscheid tussen ware kennis en vooroordeel. Demarcatie criterium.
5. Derde kennissoort: te handhaven als ideaal?

Toegift (want onderdeel van de levensleer): de *hinderpalen voor kennis*, d.w.z. vooroordelen en emoties en hoe deze te verwijderen.

Emoties en vooroordelen zijn ook onderdeel van de wereldleer. Omdat ze bepaalde wetmatigheden vertonen zijn deze volgens Spinoza nauw met elkaar verbonden. Normen voor ons handelen worden voor een belangrijk deel bepaald door de werkelijkheid buiten ons. Vooroordelen en emoties (bijgeloof!) brengen mensen in het nauw. Creëer dus een staat en streef naar vrede en veiligheid. De kans op vooroordeel en bijgeloof wordt dan veel kleiner. We kunnen onze kennis en macht steeds verder vergroten op basis van de verbetering van ons inzicht, maar we kunnen nooit worden zoals God, die volledig vrij is.

1. Relatie tussen vooroordeel en emotie (Stoa: emotie is verkeerd oordeel. Epicurus: basis emotie is de angst voor de goden).
2. Negatieve hartstochten altijd aanwezig. Vgl. angst in begin TTP, die ontstaat als we ons in het nauw gebracht voelen, maar:
3. Streven naar een staat (vrede en veiligheid), omdat we anders niet kunnen voortbestaan
4. Streven naar een goede staat. (TP 5), omdat we 'goed' willen leven, d.w.z. de macht van de geest vergroten (sui juris worden) van menselijke slavernij naar vrijheid. Ethica 4 en 5.
5. Ontwikkeling van toonbeeld van de menselijke natuur (goed mens, het goede leven). Doen wat nuttig is, d.w.z. handelen volgens de voorschriften van de rede. We streven om het ideaal van de vrij mens te bereiken.
6. Vrij mens.
7. Leefregels en deze inprenten. (E5p10s)
8. Verwerven van godskennis als middel tegen de slechte hartstochten.

Vraag: Spinoza heeft geen waarheidstheorie als correspondentie, maar het is wel mogelijk om voorspellingen te doen over de structuur van de werkelijkheid, bij voorbeeld voorspelling van een komeet die over 150 jaar langs de aarde beweegt. Dat suggereert een corresponderende waarde van de kennis.

Antwoord: met correspondentietheorie wordt bedoeld dat je een gebeurtenis hebt die door de geest wordt gereproduceerd. Bij voorbeeld "een mens is een rationeel wezen, als we herkennen dat andere mensen om ons heen rationeel handelen". Voorspelbaarheid hoort meer bij een pragmatische theorie: een uitspraak is waar, als wat er in die uitspraak wordt gezegd zich ook werkelijk gaat voordoen. De uitspraak over de komeet wordt pas waar als de komeet daadwerkelijk verschijnt. Dat is geen correspondentie: het is niet gelijktijdig in de werkelijkheid aanwezig.

Vraag: betekent dat dat we niet adequaat denken, dat we moeten wachten tot de komeet inderdaad langs komt?

Antwoord: als we de natuurwetten voldoende beheersen hoeven we niet te wachten tot de komeet langs komt om te weten dat dat gebeurt (zou Spinoza zeggen); dan is het geen voorspelling maar een berekening. Voor Spinoza zijn de natuurwetten onfeilbaar (maar hij kent ze niet allemaal). Door onze feilbaarheid is onze kennis van de natuurwetten beperkt en nog in ontwikkeling. Spinoza kon dat niet volledig beseffen.

Vraag: zou Spinoza de sociologische en psychologische wetten ook tot de natuurwetten rekenen?

Antwoord: dat zou Spinoza zeker doen omdat het natuurwetten van de maatschappij zijn; ook bij voorbeeld wetten over emoties horen daar bij.